

Klipping av negler uten bruk av tvang

Nok et eksempel på atferdsanalytisk tilnærming¹

JØRN KROKEN

HABILITERINGS-
TJENESTEN I HEDMARK

Sammendrag

Kapittel 4A i lov om sosiale tjenester pålegger kommunene å legge forholdene til rette for minst mulig bruk av tvang og makt. Dette betyr at «alle steiner må snus» for å prøve å unngå bruk av tvang og makt. Atferdsanalyse åpner for mange slike muligheter. I dette tilfellet bidro ikke minst lokal kunnskap om atferdsanalytiske prinsipper og metoder til at tvang og makt kunne unngås. Motivasjon for negativ forsterket atferd kan svekkes ved å bedre stemningen. Slik «stemningsmobilisering» er en metode som bygger på prinsippet om atferdstreghet (behavioral momentum). Ofte benyttes flere metoder i behandlingen som i dette tilfellet. En noen ganger inngripende atferdsanalytisk metode heter «ekstinksjon av unnslippelse». Dette går ut på å hindre forsøk på å unnslippelse. Dette kan imidlertid foregå på måter som ikke innebærer bruk av tvang og makt. Denne artikkelen er et eksempel på at enkle metoder kan utføres på en svært human måte og med en svært hurtig og positiv effekt.

Innledning

I Kapittel 4As regulering av bruk av tvang og makt er ikke minst plikten til å unngå bruk av tvang viktig. Det heter blant annet at «Kommunen plikter å sørge for at forholdene legges til rette for minst mulig bruk av tvang og makt» (Rundskriv IS-10/2004, s. 8). Likevel har Helsetilsynet gjennom landsomfattende tilsyn i 2005 og 2006 avdekket at svært mange kommuner ikke følger Kapittel 4As bestemmelser om forebygning og andre løsninger enn bruk av tvang og makt. En undersøkelse jeg gjorde i 2005 viste at det ble

¹ Takk til klientens primærkontakt som velvillig formidlet opplysninger om behandlingen. Takk til Børge Holden for innspill, kommentarer og redigering og takk til klientens hjelpeverge for samtykke til publisering av manuskriptet.

brukt uhjemlet tvang overfor 23 % av personer med utviklingshemning som mottok kommunale omsorgstjenester. Jeg har nylig (2007) gjen tatt undersøkelsen og gjort lignende funn, det vil si at det ble brukt uhjemlet tvang overfor 21 % av en tilsvarende gruppe. I Fontene nr. 4/2007 uttalte direktør Lars E. Hanssen i Statens helse- tilsyn at: «Kommunene har ikke i tilstrekkelig grad sikret at andre løsninger prøves før tvang tas i bruk, slik loven krever» (s. 5). Det er med andre behov for (1) metoder som ikke går ut på tvang og makt, og (2) at disse faktisk tas i bruk.

Atferdsanalytisk behandling er som regel funksjonelt basert: Gjennom såkalte funksjonelle analyser forsøker en å avdekke konkrete grunner til at personen utfører de aktuelle handlingene. En viktig del av dette er å utelukke at sykdom, smerte og plager for eksempel i forbindelse med menstruasjon, ørebetennelse og andre lidelser er årsak til problematferd (Carr & Smith, 1995; Wilder & Carr, 1998). Holden (1997) påpeker at intervjuing av nærpersoner og direkte observasjoner av klientens atferd er de mest aktuelle måtene å utføre funksjonelle analyser på i daglige, kliniske situasjoner. Det foreligger også en rekke sjekklister, skjemaer og observasjonsmetoder som kan benyttes til slike analyser og som dermed kan bidra til å avdekke årsaker til problematferd. Ofte medfører problematferden at tjenestemottakeren oppnår noe, for eksempel oppmerksomhet (positiv forsterkning), eller unngår noe (negativ forsterkning), for eksempel krav, for å nevne enkle eksempler. Holden (2006, s.189) skriver at: «Funksjonelle analyser er sjeldan komplette, men ofte grunnlag nok for å utforma behandling. Tradisjonell bruk av funksjonelle analyser er godt kjend og går enkelt sagt ut på å: 1) Eliminera forsterkning av problematferd, 2) Snu opp ned på forsterkningsbetingelsar og gjera forsterkarar som har opprettheldt problematferd avhengige av annan atferd eller fråver

av problematferd, og 3) Endra motivasjonelle operasjonar, ofte ved å gjera forsterkning av problematferd mindre effektiv.»

Motivasjonelle operasjoner er forhold som gjør forsterkning mer eller mindre effektiv. Biologi er en faktor som bidrar til variasjoner i hva som er forsterkende. Bl.a. kan sykdommer og hjerneskader påvirke hva som er forsterkende for hver enkelt. «Alt i alt er biologi utgangspunktet for hva som er forsterkende» (Holden, 2005, s. 39). I tillegg kan miljøforhold påvirke hva som til enhver tid er forsterkende. På den ene siden kan vi før eller seinere, i alle fall for en stund, gå lei av det meste. På den andre siden vil vi som regel være mer «lystne» på ulike forsterkere som vi kan ha gått lei av for en periode.

Ved siden av ulike måter å arrangere forsterkning på, er ekstinksjon et vanlig prinsipp for å endre problematferd. Ekstinksjon betyr kort og godt at «atferd ikke lenger forsterkes, enten forsterkningen har vært positiv eller negativ» (Cooper, 1987, s. 378). (Ved negativ forsterkning kalles ekstinksjon gjerne 'ekstinksjon av unnslippelse'.) En annen måte å si det på er at «ekstinksjon innebærer at en respons ikke påvirker sannsynligheten for forsterkning» (Holden, 1999, s.12). Artikkelen «Anvendelse av «miljøregler» – et eksempel» (Kroken, 2007) beskriver behandling der ekstinksjon er hovedkomponent. Jeg skriver bl.a. at «Dette betyr for eksempel at når Per protesterte mot å gjøre noe, så førte ikke lenger disse protestene fram. Og når Per sa «tulleting», så fikk han ikke lenger de konsekvensene han ønsket» (s. 21). Sällman (2006) beskriver ekstinksjonsbasert behandling av skolevegving hos en ung gutt der det bl.a. ble krevd at gutten skulle forlate hjemmet og dra til skolen: «Vi gjentok beskjeden om at han måtte dra på skolen, og at han måtte finne sekken og kle på seg. Vi brukte lett håndledning for å få ham til å bevege seg mot ytterdøren, og stengte veien slik

at han ikke kunne gå bort fra utgangsdøren og i retning rommet. (Fysisk berøring ble brukt bare noen få ganger)» (s. 53). Det er viktig å merke seg at de to eksemplene inneholdt visse fysiske inngrep. Et viktig moment er at en ved bruk av ekstinksjon som regel benytter umiddelbar forsterkning av ønsket atferd samtidig med at problematferd ekstingveres (Lerman & Iwata, 1996). Dette skaper som regel raskere endringer og gjør som regel ekstinksjon mer smidig.

Likevel kan det ved ekstinksjonsbasert behandling forekomme såkalt «ekstinksjonsprekk» (extinction burst). Dette er en midlertidig økning i hyppighet av atferden som ikke lenger forsterkes. Fenomenet forekommer imidlertid sjeldnere enn en tidligere antok (Lerman & Iwata, 1995). Likevel må faren for fenomenet tas i betraktning ved problematferd som for eksempel alvorlig selvskading. I tillegg kan ekstinksjon medføre opptrapping til mer alvorlig problematferd. Dette kalles «ekstinksjonsindusert» (-skapt) problematferd. Ved ekstinksjon kan problematferd også oppstå i andre settinger enn der ekstinksjon har foregått (Lerman & Iwata, 1996). Nok et moment er at atferd som har blitt forsterket av og til («intermitterende») som regel ikke ekstingveres like raskt og enkelt som atferd som har blitt forsterket tilnærmet hver gang (kontinuerlig). Dette fenomenet kalles PREE («partial reinforcement extinction effekt»), eller «effekten av partiell forsterkning på ekstinksjon» (Svartdal, 2001). Dette har betydning i klinisk sammenheng, fordi atferd kan ha blitt intermitterende forsterket. Ekstinksjon kan altså være mer komplisert enn det kan virke som.

For å unngå eller redusere negative effekter av ekstinksjon kan en samtidig forsøke å svekke motivasjonen for negativt forsterket atferd. Et slikt forsøk kan være metoder som bygger på prinsippet om 'atferdstreghet' («behavioral

momentum»). Alle som har dyttet eller rullet en stor, tung gjenstand har erfart «momentum», det vil si et kjent prinsipp i fysikken: Ved å ikke stoppe, men å fortsette å dytte og rulle, bruker en mindre krefter og sparer tid. Momentum innenfor atferdsanalyse innebærer noe tilsvarende når det gjelder atferd. Nærmere bestemt går det ut på å få opp «farten» og «tyngden» på atferden, slik at den holder seg bedre i motgang, for eksempel når den ikke forsterkes lenger. Ikke minst er dette brukt i behandling av protester mot krav og gjøremål. En vanlig måte å gjøre det på, er å stille små krav om relativt lystbetonte handlinger, for dermed å få personen til å gjøre enkle ting. Da blir det noen ganger lettere å få personen til å utføre mer kjedelige og krevende oppgaver. Effekten er trolig ikke minst at kravene blir mindre ubehagelige (aversive), slik at det blir mindre om å gjøre å slippe dem (Holden, 1998). Det er også eksempler på at hyggelige kommentarer like før et krav har like god effekt som en serie med lette krav som utføres, med tanke på å redusere protester (Kennedy, Itkonen og Lindquist, 1995). En folkelig måte å si det på er at momentum-metoder får opp «stemningen» og dermed reduserer ubehagelige opplevelser. Personen får «oppvarming» og blir klarere til å ta fatt. Med andre ord: Skal vi få ekstinksjon til å forløpe mykere og forebygge problemer i forbindelse med ekstinksjon, er det en mulighet å kombinere ekstinksjon med momentum. I beste fall forsvinner protesten i en slik grad at ekstinksjon av unnslippelse knapt er nødvendig eller i alle fall kan skje svært skånsomt.

I fortsettelsen skal jeg beskrive hvordan kombinasjonen av atferdsmomentum og ekstinksjon av unnslippelse foregikk på en minimalt inngripende metode i behandling av vegring mot negleklipping hos en mann med Downs syndrom og alvorlig utviklingshemning.

Metode

Hvem som fikk behandling

Deltakeren var i 60-årene med Downs syndrom og alvorlig utviklingshemning. Han er i tillegg blind, og bodde på en avdeling med ti beboere på et kommunalt sjukehus. Mannen har sterk begrenset normal tale, men kan faktisk føre en enkel samtale om kjente temaer. Han trenger hjelp til det meste som personlig hygiene, påkledning, tilberedning av mat og andre praktiske oppgaver. Hørselen er normal, og han er frisk og bruker ingen medikasjon. Grunnen til at han flyttet fra et bofellesskap til sjukehus var, mistanke om demensutvikling. Det viste seg at han ikke hadde demens, men han bodde likevel på sjukehuset i flere år. Av henvisningen til vår tjeneste framgikk det at personalet hadde store problemer med å få klippet neglene hans, fordi han protesterte. Når neglene ble for lange, klorte han både seg selv og andre slik at det noen ganger ble sår. I tillegg klagde mannen på at han fikk «vondt i fingrene» når neglene ble for lange. To av neglene var av slik utforming og konsistens at de ikke lot seg klippe med en ordinær neglesaks. For å klippe disse neglene ble det benyttet en spesiell tang. Ulike former for forsterkning av ønsket atferd, som er et naturlig førstevalg, hadde vært prøvd uten særlig hell. Det hadde også blitt lagt opp til å få ham i god stemning med godsnakk og musikk, også dette et naturlig førstevalg, men uten hell. Det var imidlertid nødvendig å klippe neglene hans. Personalet holdt ham dermed fast; en person holdt og en annen forsøkte å klippe neglene. Dette var altså et tiltak som opplagt innebar bruk av tvang og makt, og Kapittel 4A var aktuelt.

Flytting, og funksjonelle vurderinger

Kort tid etter henvisningen til oss flyttet mannen fra sjukehuset til et bofellesskap for personer

med utviklingshemning. Dette medførte positive endringer for ham. Bofellesskapet hadde også personale med kunnskaper om atferdsanalyse. En av dem, som kjente mannen svært godt, bisto i funksjonelle analyser av protester mot negleklipping. Vi gikk sammen gjennom rapportene fra sjukehuset, og vi så at protester i form av banning, skriking og kloring noen ganger hadde medført at han slapp å klippe negler. Rapportene viste også at negleklippingen ble gjennomført av mange forskjellige personer i et eget, skjermet rom. Nok et poeng var at mannen var mindre og mindre med på sosiale aktiviteter som han likte. Som om ikke dette var nok, hadde han fått stadig mindre anledning til å snakke om det han likte aller mest å snakke om: «Gamle dager».

Gjennomføring av negleklipping etter flytting

Med bakgrunn i de funksjonelle analysene utarbeidet vi en ny metode for klipping av negler. Klipping ble utført av en tjenesteyter som kjente mannen svært godt. De åtte neglene som ble klippet med ordinær neglesaks ble klippet en dag, mens de to siste neglene, som måtte klippes med spesialtang, ble klippet dagen etter. En del av tiltaket var momentum-basert: Tjenesteyterne forberedte ham godt og fikk ham i godt humør med prat om gamle dager og gamle kjente. Etter hvert bidro dette til at mannen selv ofte ga klar-signal til klipping ved å si: «klipp du!». Under klippingen godsnakket personalet med ham i stedet for å mase på ham om å klippe neglene og å bli ferdig. Ulike sosiale aktiviteter ble også gjeninnført for ham. Disse var et yndet samtaletema. I tillegg likte mannen is godt. Han ble derfor lovet is når negleklippingen var over og personalet gjorde ham oppmerksom på isen ved å si: «se isen smelter!». En del av tiltaket var ekstinksjon: Protester i form av skriking og banning medførte ikke at han slapp negleklipping. Han ble imidlertid ikke holdt fast: Trakk han hånda

til seg, så ventet personalet med videre klipping helt til han rakte fram hånda igjen. Tiltaket innebar dermed ingen tvang. Østenstad (2000) skriver at «Det er opplagt at uttrykt motstand fra tenestemottakar si side mot eit tiltak ikkje i seg sjølv kvalifiserer til å vere tvang dersom motstanden blir respektert av tenesteytarane og forsøket på å gjennomføre tiltaket blir oppgjeve» (s. 81). Han viste heller ingen tegn til at han ville bort fra situasjonen; til tross for at han protesterte, kunne han like etter si at han ville klippe neglene. Sa han at han ville klippe neglene, sa personalet «Fint, rekk fram hånda di!». Grunnen til at dette overhode kan kalles ekstinksjon, var at klippingen *før eller senere* ville ha blitt gjennomført uansett. Dette oppfattet nok mannen.

Mannen protesterte også på samme måte når han skulle dusje. Personalet benyttet imidlertid samme metode som ved klipping av negler. Kravet ble opprettholdt ved at personalet bare stod i situasjonen, men uten å hindre ham i å slippe dusjing.

Hva førte dette til?

Første gangen neglene ble klippet på den nye måten, tok det 40 minutter. Så avtok tidsbruken gradvis og etter noen få ganger ble klippingen gjennomført i løpet av få minutter. Dette samme skjedde med dusjing. Protester i form av skriking og banning avtok raskt. I tillegg var mannen svært stolt etter at klipping og dusjing var gjennomført.

Diskusjon

Det var nokså åpenbart at protester og motstand mot negleklipping hadde medført at personalet ved sjukehemmet ofte hadde gitt opp klippingen. Atferden var med andre ord negativt for-

sterket. Men protestene var nok også et «spill for galleriet». Han sa ofte at han ville klippe neglene og at han ville dusje, og var svært fornøyd når klipping og dusjing var utført. Det er altså grunn til å tro at protestene også var positivt forsterket: Han kviet seg litt, men takket ikke nei til litt oppmerksomhet og omsorg «på kjøpet». Dette stemmer godt med at livet på sjukehemmet ikke var den mest spennende tilværelsen.

Det finnes for øvrig en rekke typer problemferd som er vanlig hos personer med Downs syndrom (Dykens & Casari, 1997). Manglende samarbeid, på godt norsk stahet, er en av de vanligste. Unngående læringsstil («avoidant learning style») og passivitet, det vil si «minste motstands vei», er et annet vanlig trekk ved Downs syndrom (Wishart, (1991, 1993). Slike såkalte atferdsfenotyper hadde likevel mindre betydning for utforming av behandling i dette tilfellet. I tilrettelegging av tjenestetilbud og behandling av barn med Downs syndrom bør imidlertid slike forhold tas i betraktning for å forebygge problemer av den typen som ble behandlet i denne artikkelen (Holden & Gitlesen, 2006).

Det var tydelig at å snakke med mannen og å skape en avslappet atmosfære bidro til å dempe hans motivasjon for å protestere. At han fikk «tilgang» til ett personale som kjente ham svært godt, var helt klart et lykketreff. Denne mobiliseringen av stemning bidro utvilsomt til å dempe hans motivasjon for å slippe unna. I tillegg slapp han heller ikke unna negleklippingen når han viste utfordrende atferd. Det er likevel viktig å presisere at personalet ikke benyttet noen form for fysiske inngrep – det var altså en svært myk form for ekstinksjon. En utfordring framover er å sørge for at andre tjenesteytere kan klippe hans negler.

Det er neppe grunnlag for å hevde at det nevnte tiltaket innholdt tvang og makt. Tvert om er tiltaket et eksempel på at kravet om andre løs-

ninger ble oppfylt. Det er for øvrig ingen generell sammenheng mellom atferdsanalytisk orientering og bruk av tvang (Kroken, 2007), selv om noen tror det (se bl.a. Ellingsen, 2006). Denne artikkelen er et eksempel på dette. I tillegg har atferdsanalytikerne (bl.a. Eikeseth, Lovaas & Holden, 2006) utarbeidet omfattende retnings-

linjer for når bruk av tvang og makt skal vurderes og hvordan det skal gjennomføres. Alt i alt er det med andre ord mange grunner til å vurdere atferdsanalytiske tiltak når omfattende problematferd skal begrenses på en minst mulig inngripende måte.

Referanser

- Carr, E., C., og medarbeidere (2000). A review of «noncontingent» reinforcement as treatment for the aberrant behaviour of individuals with developmental disabilities. *Research in Developmental Disabilities, 21*, 377–391.
- Carr, E. G. & Smith, C. E. (1995). Biological setting events for self-injury. *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews, 1*, 94–98.
- Cooper, J. O., Heron, T. E. & Heward, W. L. (1987). *Applied Behavior Analysis*. New York: Macmillan.
- Dykens, E. M. & Kasari, C. (1997). Maladaptive Behavior in Children With Prader-Will Syndrome, Down Syndrome, and Nonspecific Mental Retardation. *American Journal on Mental Retardation, 102*, 228–237.
- Eikeseth, S., Lovaas, O., I. & Holden, B. (2006). Use of aversive and restrictive interventions in behavioral treatment. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening, 43*, 582–587.
- Ellingsen, K. E. (2006). Lovregulert tvang og reflektiv praksis. Doktoravhandling. Luleå tekniska universitet. Institutionen för hälsovetenskap.
- Fontene (2007). Ulovlig tvang i 3 av 4 kommuner. 4, 4–7.
- Holden, B. & Gitlesen, J. P. (2006) Tidlig intervensjon for barn med Down syndrom: En atferdsanalytisk tilnærming. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening, 43*, 113–119.
- Holden, B. (2006). Atferdsanalytiske prinsipp for behandling av atferd som inngår i psykiske lidelser og atferdsforstyrrelser, basert på funksjonelle analyser. *Norsk Tidsskrift for Atferdsanalyse, 33*, 187–203.
- Holden, B. (2005). *Autisme. Amandas møte med atferdsanalysen*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Holden, B. (1999). Non-kontingent forsterkning: Metode og teoretisk avklaring. *Diskriminanten, 26*, 1, 11–21.
- Holden, B. (1998). En vurdering av behandlingsmetoder basert på «behavioral momentum». *Diskriminanten, 25*, 2, 5–16.
- Holden, B. (1997). Funksjonelle analyser av utfordrende atferd: En begrepsavklaring og litteraturgjennomgang. *Diskriminanten, 26*, 4, 1–19.
- Kennedy, C. H., Itkonen, T. & Lindquist, K. (1995). Comparing interspersed requests and social commnets as antecedents for increasing student compliance. *Journal of Applied Behavior Analysis, 28*, 97–98.
- Kroken, J. (manuskript under vurdering). Atferdsanalyse og bruk av tvang og makt i tjenesteyting for personer med utviklingshemning – en undersøkelse fra Hedmark.
- Kroken, J. (2007). Anvendelse av miljøregler – et eksempel. *SOR-Rapport, 53*, 2, 17–23.
- Kroken, J. (2005). Utstrakt bruk av tvang og makt overfor personer med psykisk utviklingshemning skjer, og er lite regulert av Kapittel 4A. En undersøkelse fra Hedmark. *SOR-Rapport, 51*, 4, 4–9.
- Lerman, D. C. & Iwata, B. A. (1996). Developing a technology for the use of operant extinction in clinical settings: An examination of basic and applied research. *Journal of Applied Behavior Analysis, 29*, 345–382.
- Lerman, D. C. & Iwata, B. A. (1995). Prevalence of the extinction burst and its attenuation during treatment. *Journal of Applied Behavior Analysis, 28*, 93–94.

- Svartdal, F. (2001). Ekstinksjon etter intermitterende forsterkning: Hva vet i dag? *Diskriminanten*, 28, 3, 3–14.
- Sållman, J. I. (2006). Behandling av angst og skolevegring hos en ung gutt ved hjelp av enkle atferdsanalytiske prinsipper. *Norsk Tidsskrift for Atferdsanalyse*, 33, 49–56.
- Wishart, J. G. (1993). The development of learning difficulties in children with Down's syndrome. *Journal of Intellectual Disability Research*, 37, 389–403.
- Wishart, J. G. (1991). Taking the initiative in learning: A developmental investigation of infants with Down syndrome. *International Journal of Disability, Development and Education*, 38, 27–44.
- Østenstad, B.H. (2000): *Bruk av tvang og makt mot psykisk utviklingshemma under yting av kommunale sosial- og helsetenester*. Fagbokforlaget. Bergen.